

Boje v barbariku a římské tábory na Moravě

Před šestnácti lety se začala psát nová kapitola ve zkoumání římsko-germánských vztahů na území dnešní České republiky, kapitola, která doposavad spočívala především v poznávání „neagresivní“ povahy vzájemných kontaktů obou těchto světů.

■ Eduard DROBERJAR
Univerzita Hradec Králové

Římané a barbari

Ekonomické a diplomatické ovlivňování a podmaňování barbarů v podobě intenzivního obchodu, častých darů, dosazování místních vládců středodunajským a hornolabským Svěbům, nebylo, jak se záhy ukázalo, jedinou stránkou širšího koncipované romanizace středoevropského barbarika. Daleko účinnějším způsobem ovládnutí cizího území bylo přímé vojenské podmanění. Agrese římské říše pohlcující tři kontinenty má dlouhou a bohatou historii a byla už mnohokrát popsána a zkoumána z různých pohledů. Podle dochovaných písemných pramenů tak lze sledovat jednotlivá tažení, boje a váleč-

né konflikty, popsané některými antickými historiky do velkých podrobností, včetně nejstrašlivějších lidských útrap, poprav a hromadného vyvražďování, znásilňování, vypalování osad apod. Ostatně tytéž hrůzy, vykreslené ještě daleko barvitěji, popisují pozdně antičtí a raně středověcí autoři v době vpádů barbarů na území římské říše. Archeologické prameny umožňují, bez určité slovní ekvilibristiky starých textů, daleko hmatatelněji přiblížit dobu těm, kteří jim rozumějí a dokáží z nich vytáhnout podstatné jevy pro historické zkoumání.

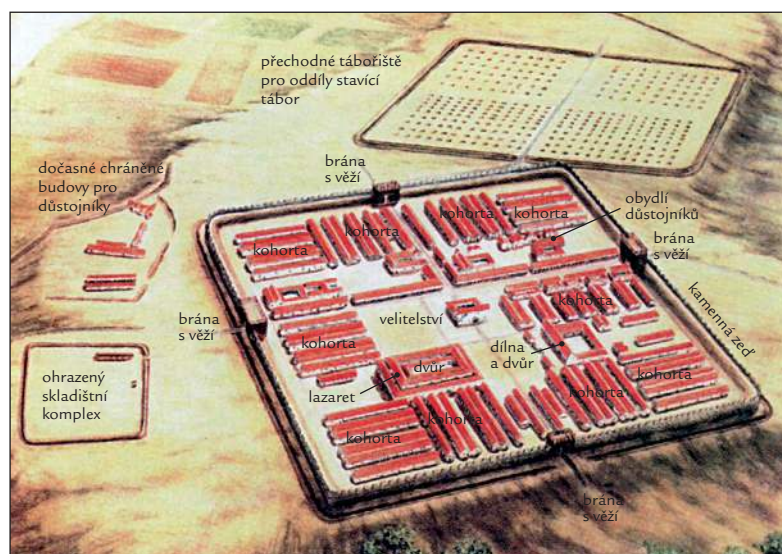
Římské tábory

Archeologii lidské agresivity v době římské na hranicích (limitu) a na území barbarika můžeme sledovat na zachovalých pozůstatcích vojenských táborů různých forem (podle velikosti a tvaru, počtu vojáků, významu apod.): např. *castrum legionis* (pro jednu až dvě legie), kastely pro aly nebo kohorty (miliární nebo quingenární), malé kastely pro numerus nebo fundus, dále zimní tábory, tzv. *necessaria castra* („tábor v tísní“). V zásadě lze všechny římské tábory rozdělit na stabilní (dřevozemní a zejména zděné) a přechodné nebo dočasné (někdy také polní či krátkodobé)

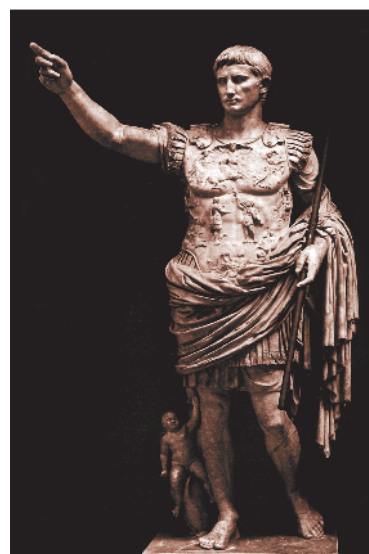

■ Obr. 1 Boje barbarů s Římany v augustovském období.

– dřevozemní a především stano-
vé. Ve středoevropském barbariku se budovaly dočasné tábory stavěné na kratší či delší dobu. Kromě nich byla římská armáda nucena po každodenním pochodu (podle Flavia Vegetia Renata ušel legionář v průměru za pět hodin 20 mil) opevnit se, tj. vyhloubit příkopy se zahrocenými dny a z jejich zemin a drnů vystavět valy. Tyto tzv. pochodové tábory na pouhé jedno přenocování nelze archeologicky téměř zaznamenat. Při budování táborů se vždy dbalo na to, aby bylo vybráno dostatečně bezpečné místo, kde je dostatek vody a píce pro koně. Vlastní výstavba táboru a vnitřní uspořádání se řídily přesnými vojenskými předpisy. Tábory ve tvaru čtyřúhelníka měly

■ Obr. 2 Rekonstrukce stálého římského tábora a pochodového tábora.

■ Obr. 3 Císař Augustus.

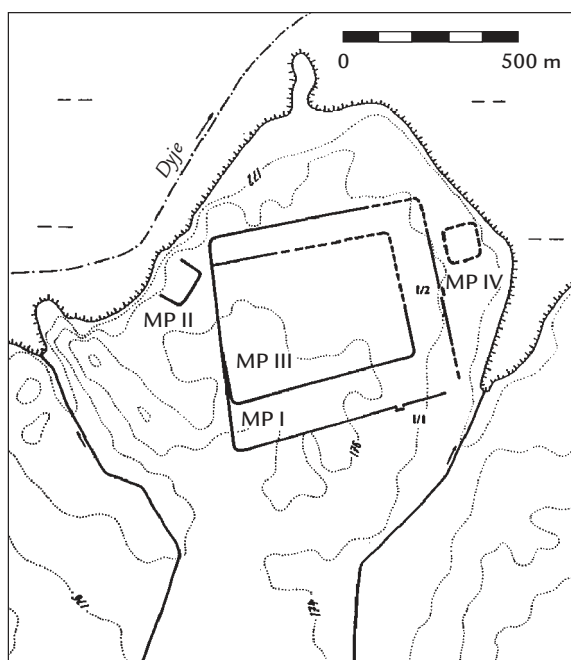
■ Obr. 4 Arminiův triumf a Varova porážka v bitvě v Teutoburském lese v roce 9 po Kr.

■ Obr. 5
Varův portrét
na minci, ražené
v africké Achulle,
kde působil
jako místodržící
provincie Africa
proconsularis.

nejčastěji čtyři brány ve středu stran (*porta praetoria* – obrácená k nepříteli a *porta decumana*, *porta principalis dextra* a *porta principalis sinistra*), které spojovaly hlavní komunikace (*via principalis* a *via praetoria*). Uvnitř tábora se nacházelo: sídlo velitele (*praetorium*), prostory pro velení (*principia*), místo pro kultovní praktiky (*aguratorium*), nemocnice (*vale-tudinarium*), dále kasárenské domy (*centurie*), *quaestorium* (hospodářská správa) pro prefekty, objekty pro technické síly a *auxilia*, hospodářské objekty: sýpky (*horrea*), dílny (*fabricae*), stáje.

Podle táborů lze nejen rekonstruovat postup římské expanze, ale rovněž poznávat mnohé další jevy (např. předpokládané boje v okolí táborů, vzájemný vztah legionářů a místního obyvatelstva, konfrontovat torzovité písemné zprávy s římskými výpravami, technická data o jednotlivých táborech svědčí o době jejich existence a intenzitě a někdy struktuře vojska). Některé z těchto táborů lze dokonce spojit s konkrétními historickými událostmi, např. v augustovsko-tiberiovské době mezi Rýnem a Vezrou během tzv. třicetileté války mezi Římany a Germány (např. Oberaden, Haltern, Anreppen, Waldgirmes, Dorlar, Markbreit, Hedemünden, Bentumersiel) nebo severně od středního Dunaje v době tzv. markomanských válek (zejména v severní části Dolního Rakouska, na jižní Moravě a jihozápadním Slovensku), u jiných je naopak obtížné určit historický kontext.

■ Obr. 6 Koncentrace římských táborů a řez příkopem na lokalitě Mušov „Na Pískách“.

Bitva v Teutoburském lese

Vedle nálezů vojenských táborů, ale i zbraní, lze nejlépe dokumentovat římsko-barbarský civilizační konflikt přímo v místech bojišť a válečných střetů. Takových lokalit, které by bylo možno navíc spojit s nějakými konkrétními historickými událostmi a daty je však nemnoho. Jednou z nejvýznamnějších je lokalita Kalkriese, která bývá považována za místo bitvy mezi germánskými kmeny vedenými cheruským knížetem Arminiem a třemi římskými legiemi (XVI., XVII. a XVIII.) doprovázenými auxiliárními jednotkami, kterým velel místodržící v Germanii P. Quinctilius Varus. Převažují názory, že zde bylo objeveno místo bitvy v Teutoburském lese z roku 9 po Kr. Už od 80. let minulého století probíhá důkladný výzkum tohoto prostoru. Lokalita Kalkriese se nachází v Dolním Sasku, severně od Osnabrücku, 2 km SZ od Oberesch a je pojmenovaná podle hory, pod kterou se konflikt odehrál. Strašlivý masakr, kterým Římané prošli, nejen neuvěřitelně rozčilil císaře Augusta („*Vare, Vare, vrať mi mé legie!*“), ale zejména způsobil velké územní a lidské ztráty (celé tři legie přestaly existovat). Ještě po několika letech po bitvě v Teutoburském lese byly tam patrné hrůzy a samotný Tiberiův synovec Germanicus byl návštěvou tohoto místa šokován. Tacitus (Letopisy I, 61) tuto událost barvitě vylíčil. „*Uprostřed planiny se bělely kosti, rozmetané nebo nakupené, jak vojáci přechali, jak se stavěli na odpor. Vedle ležely kusy zbraní a koňské hnáty a na kmenech stromů visely přibité lebky. V blízkých hájích byly oltáře barbarů, na nichž obětovali tribuny a setníky prvních setnin. A ti, kteří přežili tu porážku, vyprávěli, že tu padli legáti, tam byli vyrváni orlové, kde byla Varovy zasazena první rána, kde neblahým úderem své pravice nalezl smrt, z kterého výstupku řečnil Arminius, kolik bylo šibenic, které jámy byly vykopány pro zajatce a jak se Arminius zpupně posmíval praporům a orlům*“. Dokonce odříznutá Varova hlava byla podle Velleia Patercula (II, 119) poslána na Marobudův dvůr do Čech. Svědectví archeologických nálezů v Kalkriese (např. lidské a zvířecí ostatky, militária, kování štítů, zbytky sandálů, pancířů, množství zlatých, stříbrných a bronzových

mincí, nástroje, koňský postroj, lékařské nástroje, prsteny, šatová spínadla, torza nádob ad.), přítomnost pěchoty, lehké pěchoty pomocných vojsk, jízdy a vozatajstva, lokalizace a popis místa jsou dokladem velkého válečného střetu právě v roce 9 po Kr.

Arminius a Marobud před dvěma tisíci lety

Dva tisíce let od významné dějinné události (bitvy v Teutoburském lese) si připomeneme v roce 2009. K tomu se už dnes chystají četné vědecké akce (konference, výstavy), ale rovněž oslavy pro nejširší veřejnost v kalkrieském parku a jinde. Vloni jsme zase vzpomenuli dva tisíce let od římského tažení proti Marobudovi v roce 6 po Kr., především jen ve vědeckých kruzích. Škoda, že jen to. Marobud – osobnost velkého formátu – první vládce Čech, by si rozhodně zasloužil větší pozornost. Potíže s uchopením jeho významu v později „negermánském“ teritoriu mají zřejmě i jiný kontext. Marobud sice neporazil Římany, jako Arminius, ale předčil svého soka v jiném, dokázal alespoň na krátkou dobu poprvé v germánských dějinách stmelit kmeny v mocný útvar, a to nejen vojensky, ale i diplomaticky. Jeho význam byl v porovnání s drtivou jednorázovou porážkou Římanů od Arminia větší v tom, že usiloval o dlouhodobější a stabilnější perspektivu Svěbů s východními Germány. Nejen Arminius, ale zejména Římané se tak cítili ohroženi. O římském tažení do centra Boiohaema proti Marobudovi nemáme dosud z území České republiky zcela průkazné doklady. Mnohé nové nálezy, výzkumy a zkoumání dějin Marobudovy říše však naznačují, že objev augustovského tábora, i přes některé zpochybňování této události (rozsahem předčila římské vojsko poražené Arminiem), není v budoucnu nemožný.

Objevování táborů na Moravě

Poslední roky intenzivního zájmu o dějiny římských výbojů vnesly do jejich zkoumání zcela novou kategorii pramenů – římské polní (dočasné či krátkodobé) tábory. Nejvíce se na sever od Dunaje koncentrují na jižní Moravě. Doloženy jsou rovněž na

jihozápadním Slovensku a v severním Rakousku. Novými metodami nedestruktivního archeologického výzkumu – leteckou prospekci – se v roce 1991 podařilo objevit a následně i ověřit první římské tábory na lokalitách Mušov-Na Pískách, Ivaň a Příbice. V následujících letech byly zjišťovány nové vojenské objekty zejména na Břeclavsku (ojediněle patrně také na Hodonínsku a Znojemsku). Zdaleka ne všechny byly prozkoumány či alespoň v terénu potvrzeny. U některých se přistoupilo k jednoduchému ověřování pomocí příčných řezů přes zahrocené příkopy, u jiných byly zkoumány i brány a předsunuté krátké příkopy (tituli).

Z dosavadních poznatků se zdálo, že římská vojenská aktivita se koncentrovala jen na nejjižnější část Moravy. Poté se ale přišlo na tábor v Brně-Modřicích a dokonce až v Olomouci-Slavoníně a v letošním roce byl výzkumem potvrzen římský tábor v Pravčicích na Kroměřížsku. Zajímavé přitom je, že posledně jmenované tábory byly objeveny během archeologických výzkumů na velkých odkrytých plochách, bez předem známých výsledků leteckého snímkování.

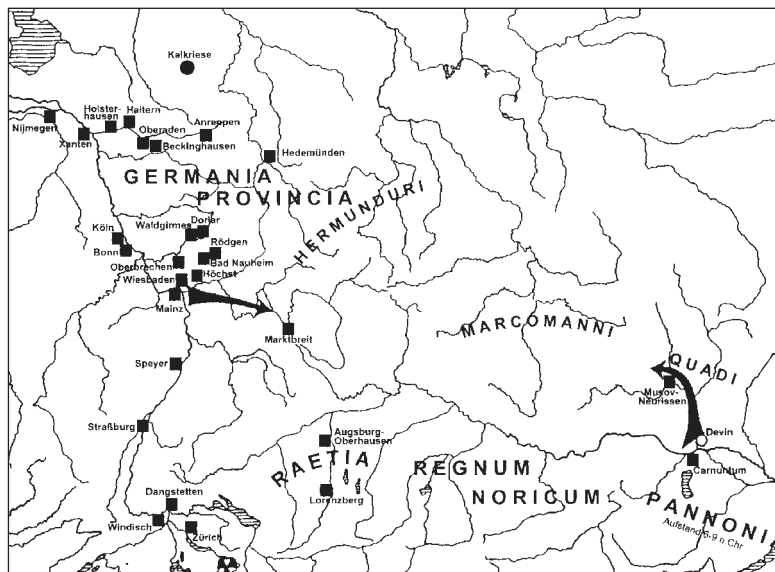
Dnes máme k dispozici na tři desítky objektů považovaných za římské tábory, zjištěné na patnácti lokalitách. Převažují tábory velké (20-50 ha) a malé (1-3 ha) nad středně velkými (4-8 ha) s různě hlubokými a širokými příkopy. Na

■ Obr. 7 Objevování římských táborů pomocí leteckého snímkování (Mušov „Na Pískách“)

▲ Obr. 8 Marobud – vládce Čech na počátku 1. století po Kr.

■ Obr. 9 Římské tažení proti Marobudovi roku 6 po Kr.

■ Obr. 10
Marcus Aurelius.

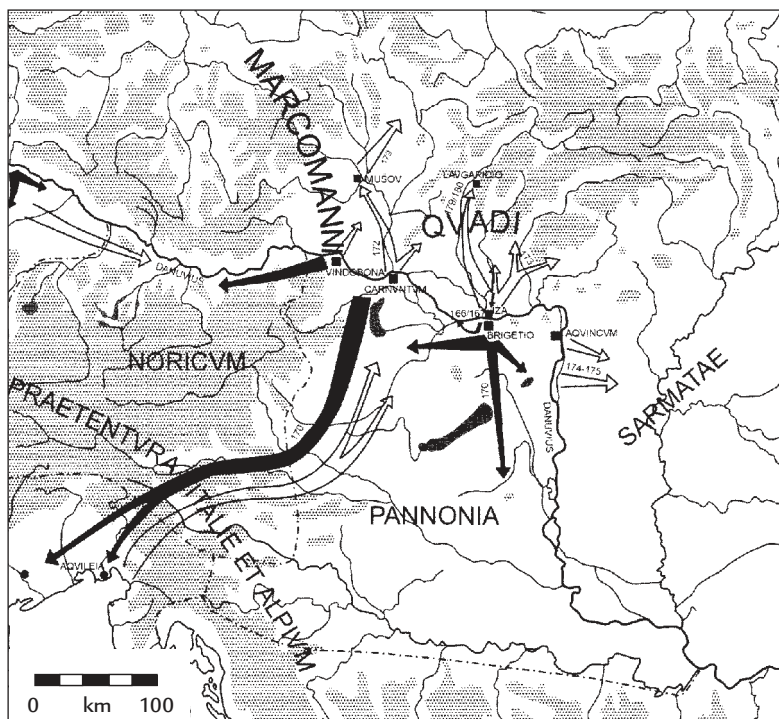
některých lokalitách, zejména v okolí Mušova, Ivaně a Pasohlávkách lze dokonce sledovat superpozici několika táborů. V Mušově-Na Pískách byla prozkoumána superpozice příkopu s germánskými zahluobenými chatami. Starší chaty ze 2. třetiny 2. století (z doby před markomanskými válkami) byly porušeny výkopem římského příkopu velkého tábora č. I.

Zatím se nic neví o vnitřní zástavbě táborů, neboť se spíše předpokládá zástavba stanová, jež zpravidla nezachová žádné stopy. Pozoruhodné je zjištění, že většina táborů se koncentruje na Mušovsku a v jeho bezprostředním okolí, které hrálo klíčovou roli v římské politice. Nepochybně v průběhu dalších let přibudou další nové lokality s římskými táboři, aby tak mohl být sle-

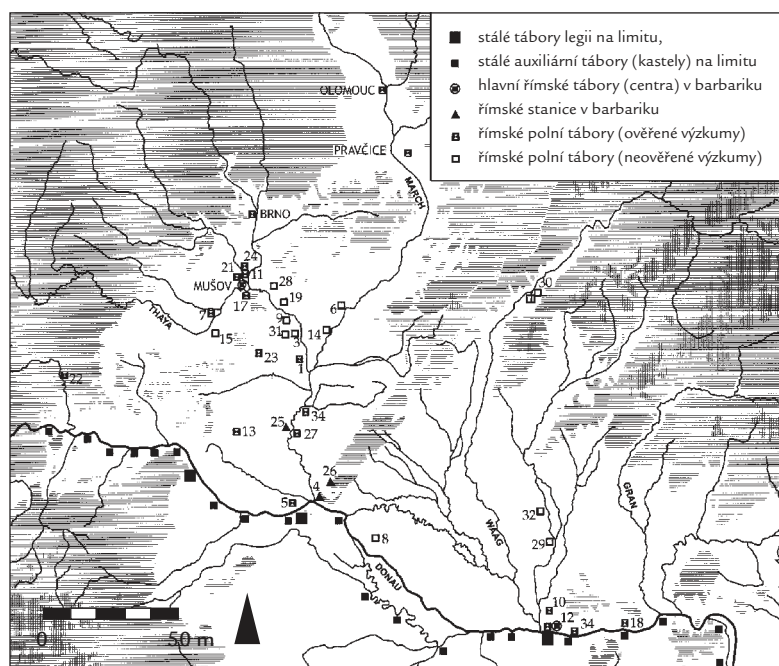
dován přesnější pohyb vojska a zejména aby se prokázalo, kam až se Římané probíjeli. Snad se i očekává nějaké stopy římské fortifikace na česko-moravském pomezí. Zejména pro ověření římského tažení proti Marobudovi by to bylo důležité. Domnívám se, že nestačí pouze registrovat nové lokality, nutný bude jejich podrobnější výzkum, a to nejen příkopů, ale rovněž vnitřní „zástavby“.

Markomanské války

Ačkoli příkopy římských táborů na Moravě neposkytují dostatek opor pro přesné chronologické zařazení, na základě vzájemných srovnání jednotlivých objektů a celkového náleзовého kontextu, jsou většinou připisovány době markomanských válek (166-180). Tato druhá nejvýznamnější etapa římsko-germánských vojenských vztahů na našem území měla dvě hlavní fáze: germánské nájezdy na území římské říše (166-171) a římskou protiofenzívu (172-180). Rozsáhlý válečný konflikt mezi Římany na jedné straně a Germány a Sarmaty na straně druhé, pokrývá podstatnou část vlády císaře Marka Aurelia (161-180). Přítomnost římské armády na Moravě a také na Slovensku lze klást až do druhé fáze válek. Začalo tažením proti Kvádům a poté Markomanům (*expeditio Germania prima*) a následným uzavřením míru, dosazením krále Furtia, poté jeho svržením a dosazením nového kvádského krále Ariogaisa a dalším tažením proti Kvádům roku 173. Z těžkých bojů zachránil Římany, jimž veleli generálové Pertinax a Pompeianus, až tzv. zázračný déšť. Za letního vedra Kvádové obličili římské legie a čekali až Římané zcela vyprahnou. Nakonec je zachránil až nenadálý prudký příval („zázračný déšť“) podporován krupobitím a blesky. Tato událost je doložena také ražbou mincí (sesterciů) s nápisem *Religio Augusti*. Patrně na přelomu let 173 a 174 začal psát své filozofické úvahy („Hovory k sobě“) na území Kvádů císař Marcus Aurelius. Roku 175 se na germánské frontě objevuje Commodus. Druhá římská výprava (*expeditio Germanica secunda*) začala roku 177. V následujícím roce se Marcus Aurelius spolu s Kommodem osobně účastnili bojů v barbariku (na Slovensku a patrně i na jižní Moravě). Vítězství

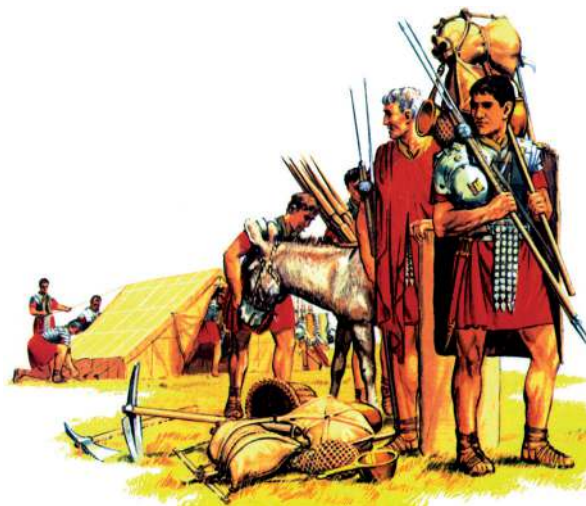
■ Obr. 11 Markomanské války: situace ve středním Podunají.

■ Obr. 12 Římské táboři ve středním Podunají.

Římanů nad Germány roku 179 dokládají nejen četné tábory, ale i nápis na trenčínské skále, který svědčí o „hlubokém“ zásahu Římanů do nitra barbarika, kde přezimovala pomocná jednotka (*vexillatio*) I. legie Adiutrix v místech dnešního Trenčína. Smrtí císaře Marka Aurelia roku 180 a následným tzv. Kommodovým mírem končí markomanské války. Ačkoli písemné prameny hovoří ještě o tzv. třetí Kommodově výpravě (*expeditio Germanica tertia*), která se měla konat roku 188, archeologické doklady k ní jsou obtížně rozpoznatelné. Tudíž většinu římských táborů na Moravě lze klást do druhé (177-180), jiné do první germánské výpravy (172-174). O tom by mohla svědčit římská mince

zkumy Archeologického ústavu AV ČR Brno, které probíhají dodnes, prokázaly mimořádné postavení Mušova. Kromě existence mohutného opevnění tvořeného příkopy, valy a nepálenými cihlami, byla částečně zkoumána plocha za opevněním. Na jihovýchodním svahu výzkum odkryl dílenské objekty na zpracování různých kovových předmětů, včetně součástí výstroje. Výzkumy v sousední poloze Neurissen se podařilo odkryt základy budovy s apsidou a s peristylovým dvorem, která patrně sloužila jako reprezentativní obytný dům velitele tábora (*praefectus castrorum*). Složitá nálezová situace s několika příkopy, branami a dalšími objekty není dosud uspokojivě vyřešena.

■ Obr. 13 Rekonstrukce výstroje a výbroje římského legionáře.

římské armády s mnoha důležitými nálezy militárních a dalších předmětů v okolí Mušova se pravděpodobně stala jádrem romanizace širšího území. Ve druhé fázi markomanských válek zde pravděpodobně vznikla vojenská a mocenská základna pro ovládnutí této části barbarika. V centru romanizovaného mušovského teritoria se nachází i bohatý hrob germánského velmože či krále, jenž mohl být vůdcem prořímského auxiliárního sboru.

Doklady bojů

Kromě mocenského a ekonomického ovládnutí germánských osad a místní elity v jihomoravské oblasti, muselo nutně docházet k přímým vojenským střetům. O nich se dochovalo jen nemnoho stop. Jednou z nich může být neobvykle mohutný příkop (7,5 m široký a 4 m hluboký), který byl prozkoumán v poloze Mušov-Neurissen (tábor IV). Obsahoval velké množství zvířecích skeletů (hovězí dobytek a koně) a dokonce i lidské pozůstatky. Podařilo se rozpoznat asi 33 lidských nerituálně pohozených koster, mezi nimi převažují mladé ženy. Podle nalezených předmětů lze událost datovat na konec 2. nebo na

■ Obr. 14 Mušov – centrum romanizace. 1 – královský hrob, 2 – Burgstall, 3 – Na Pískách, 4 – pravěká fortifikace, 5 – vnější ohraničení římského území.

s podrobenou Germánií (*Germania subacta*), ražená v letech 171/172.

Mušov – centrum romanizace

Už od sklonku 18. stol. (G. Schwoy) se traduje, že se v okolí Mušova odehrála bitva mezi vojskem císaře Marka Aurelia a Markomany. Gnrsovy výzkumy ve 20. letech minulého století začaly poodhlat tajemství „Římského vrchu“ (Hradiska či Burgstallu). Při nich byly prozkoumány základy dvou dřevozemních staveb (obytná budova a balneum) s cihlami kolokovanými X. legií Gemina Pia Fidelis. Teprve až následné dlouholeté vý-

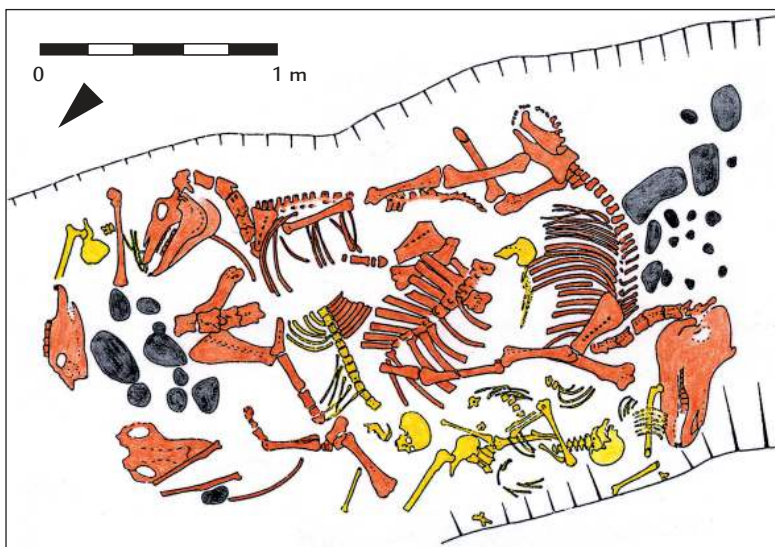
Na základě nových nálezů a výzkumů se připouští, že obě výše jmenované polohy Burgstall a Neurissen tvořily součást velkého opevnění dosahujícího asi 40 ha, které lze nazvat jako Mušov-Burgstall/Neurissen. Prokázány jsou dvě fáze opevnění, přičemž se mohou překrývat se dvěma římskými výpravami. Toto mohutné opevnění se nacházelo ve středu teritoria s rozlohou asi 9 km², ohraničeného řekami Dyjí, Svratkou, Jihlavou a velmi dlouhým (více než 2 km) příkopem mezi Ivaní a Pasohlávkami. Na jihu uvedenou oblast střežilo několik táborů v poloze Na Pískách, na severu tábory v Pasohlávkách (tábor IV) a v Ivaní. Tak silná koncentrace

■ Obr. 15 Základy římské dřevozemní stavby s apsidou (Mušov-Neurissen).

■ Obr. 16
Plastika Svěba
na římském
bronzovém
kotli (Mušov –
královský hrob).

■ Obr. 17 Lidské a zvířecí ostatky v římském příkopu (Mušov-Neurissen): svědeckví masakru?

počátek 3. století, tedy do období po markomanských válkách. Není zcela zřejmé, zda šlo o svědeckví bojů či masakru mezi civilisty. Víme, že mezi Germány (Svéby) bojovaly také ženy, které se oblékaly do vojenské zbroje.

Výzkumy germánského zázemí Mušova poskytují četné doklady z barbarských sídlišť, v jejichž prostředí jsou nálezy (např. fragmenty římských cihel, předměty vojenského charakteru) z doby po markomanských válkách. Nejvýmluvnějším svědectvím je rozsáhlá germánská osada komplexně zkoumaná v loňském roce, která se nacházela pod svahem Burgstallu na katastru obce Pasohlávky. V mnoha objektech se našlo velké množství římských předmětů, včetně militárií, které mohou být dokladem po barbarském drancování římských staveb na Mušově-Burgstallu/Neurissenu.

Na základě dosavadních poznatků o římských táborech na Moravě, ale rovněž na Slovensku a Rakousku, je zřejmé, že se v tomto regionu v době

markomanských válek odehrály přímé vojenské střety mezi Svěby a Římany. Projevy lidské agresivity byly v době římské na našem území mnohem častější, a to nejen mezi Římany a Germány (Svéby), ale rovněž mezi Germány navzájem. O takových stopách agrese se však dovíme mnohem obtížněji, než o těch, jejichž svědectvím jsou římské dočasné tábory.

Literatura

- Bálek, M. – Droberjar, E. – Šedo, O. 1994: Die römischen Feldlager in Mähren (1991–1992), *Památky archeologické* 85, 59–74.
Bálek, M. – Šedo, O. 1996: Das frühkaiserzeitliche Lager bei Mušov – Zeugnis eines augusteischen Feldzugs ins Marchgebiet? *Germania* 74, 399–414.
Bálek, M. – Šedo, O. 1998: Příspěvek k poznání krátkodobých táborů římské armády na Moravě, *Památky archeologické* 59, 159–184.
Coulston, J. C. N. 2005: Roman military equipment and the archeology of conflict, *Carnuntum Jahrbuch* 2005, 19–32.
Dobiáš, J. 1964: Dějiny československého území před vystoupením Slovanů. Praha.
Droberjar, E. 2002: Římské legie v Čechách a na Moravě, *Dějiny a současnost* 24, 14–17.
Droberjar, E. – Sakař, V. 2000: Problems of the Roman military campaign against the empire of Maroboduus in the year 6 A. D. In: Bouzek, J. – Friesinger, H. – Pieta, K. –

Komoróczy, B. (Hrsg.), *Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung – Anerkennung – Anpassung*. Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 16. Brno, 21–42.

Grote, K. 2005: Römerlager Hedemünden. Vor 2000 Jahren: Römer an der Werra. *Münden. Kehne, P.* 2006: Vojenské podmanění Marobudovy říše plánované na rok 6 po Kr. Augustem a Tiberiem: válka bez boje, *Archeologické rozhledy* 58, 447–461.

Kolník, T. 1991: Zu den ersten Römern und Germanen an der mittleren Donau im Zusammenhang mit den geplanten römischen Angriffen gegen Marbod 6 n. Chr. In: *Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus*. Bodentalertümer Westfalens 26. Münster, 71–84.

Komoróczy, B. 2002: Das römische temporäre Lager in Modřice (Bez. Brno-venkov). In: Kuzmová, K. – Pieta, K. – Rajtár, J. (Hrsg.), *Zwischen Rom und dem Barbaricum*. Festschrift für Titus Kolník zum 70 Geburtstag. Nitra, 129–142.

Komoróczy, B. 2006: K otázce existence římského vojenského tábora na počátku 1. století po Kr. u Mušova (kat. úz. Pasohlávky, Jihomoravský kraj). Kritické poznámky z pohledu římsko-provinciální archeologie. In: Droberjar, E. – Lutovský, M. (edd.), *Archeologie barbarů* 2005, 155–205.
Musil, J. 2000: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, *Studia Hercynia* 4, 103–136.

Rajtár, J. 2002: Nuove testimonianze archeologiche delle guerre dei Marcomanni a nord del medio Danubio. In: Buora, M. – Jobst, W. (eds.), *Roma sul Danubio*. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra. Udine, 99–120.

Schlüter, W. – Wiegels, R. 1999: Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese. Osnabrück.

Schucany, C. 2005: Krieg, Zerstörung und Enteignung, *Carnuntum Jahrbuch* 2005, 55–63.

Šedo, O. 2001: Poznávání krátkodobých táborů římské armády v barbariku na sever od středního Dunaje, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*, M 6, 93–106.

Tejral, J. 1999a: Zum Stand der archäologischen Forschung über den römischen militärischen Eingriff in Gebieten nördlich der Donau, *Přehled výzkumů* 1995–1996, 81–164.

Wamser, L. 2000: Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht. Mainz.
Wolters, R. 2002: Římané v Germánii. Praha. www.kalkriese-narusschlacht.de (stránky Muzea a parku v Kalkriese)

www.geschichte.uni-osnabrueck.de/projekt/start.html (stránky Historického semináře Univerzity v Osnabrücku)